

Ehl-i Hadis Tarihinde Zâhirîlik Ayrışması ve Mâverâünnehirli İlk Zâhirîler

The Divergence of Zâhirîyyah in the History of Ahl-e Hadîth and The First Zâhirîs in Transoxania

Ahmet ATEŞYÜREK*

Öz

Zâhiri anlayış, ehl-i hadîs içerisinde 3/9. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Kurucu ismi Dâvûd b. Ali ile bu anlayış re'î karşıtlığında zirveyi temsil etmektedir. Dâvûd b. Ali'nin düşünce dünyasının olgunlaşmasında, farklı dinî anlayışların güçlü temsilcilerinin gözlemlendiği Horasan'ın Nişabur şehrinin önemli bir yeri vardır. Bu bağlamda, onun, genelde re'îye, özelde Hanefîliğe karşı sert tutumuyla tanınmış İbn Râhûye ile yakın ilişkisi dikkat çekmektedir. Ancak o, daha sonraları, Kur'an'ın lafzının mahlûk olduğu düşüncesinden dolayı, İbn Râhûye ve Ahmed b. Hanbel gibi ehl-i hadîsin önde gelen isimleri tarafından dışlanmıştır. Onun dinin zâhire göre anlaşılması gerektiği düşüncesinde diğer ehl-i hadîs çevrelere göre daha ileri bir noktada olmasının sebeplerinden birisi de Kerrâmîlikle etkileşimi olmalıdır. Zira Kerrâmîlik, re'î ehli oluşunun yanında, mistik düşünceye önem veren yaklaşımıyla Nişabur'da son derece etkili olmuş bir mezheptir.

Abstract

The Zâhiri understanding emerged among the ahl-e hadîth in the 3rd/9th century. With its founder, Dâvûd b. 'Alî, this understanding represents the peak in opposition to ra'î. In the maturation of Dâvûd b. 'Alî's world of thought, the city of Nîshâpûr in Khurâsân, where strong representations of different religious understandings are observed, has an important place. In this context, his close relationship with Ibn Râhûya, who is known for his harsh attitude towards ra'î (personal opinion) in general and Hanafîyya in particular, is noteworthy. However, he was later ostracized by prominent ahl-e hadîth figures such as Ibn Râhûya and Ahmad b. Hanbal because of his belief that the words of the Qur'an were created. One of the reasons why he was more advanced than other ahl-e hadîth circles in the idea that religion should be understood according to the Zâhirism must have been his interaction with Karrâmîyya. In addition to being a sub-sect within ahl-e ra'î, Karrâmîyya is also a sect

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Amasya, Türkiye/ email: ahmet.atesyurek@amasya.edu.tr / ORCID ID:https://orcid.org/0000-0001-9436-0725.

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
01.03.2023	20.06.2023	30.06.2023
DOI	10.18403/emakalat.1258354	

Dāvūd b. Ali'nin temsil ettiği anlayışın kendisinden sonraki serüvenine gelince, yapılan çalışmaların Irak ve Endülüs çevreleriyle sınırlı kaldığı görülmektedir. Oysa henüz Dāvūd b. Ali hayatta iken, onun dinî anlayışının Mâverâünnehir gibi uzak bölgelerde dahi temsil edildiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, Zâhirî anlayışın ilk takipçileri ve özellikle Nesef ve Buhara'daki takipçilerinin sosyo-kültürel hayattaki izleri de takip edilecektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Zâhirîlik, Ehl-i Hadîs, Dāvūd b. Ali, Mâverâünnehir.

that has been extremely influential in Nîshâpūr with its approach that gives importance to mystical thought. As for the adventure of the understanding represented by Dāvūd b. 'Ali after him, it is seen that the studies were carried out limited to the Iraqî and Andalusian circles. However, while Dāvūd b. 'Ali was still alive, it is understood that his religious understanding was represented even in distant regions such as Transoxania. In this study, the traces of the first followers of the Zâhirî understanding, especially their followers in Nasaf and Bukhara in the socio-cultural life will also be followed.

Keywords: History of Islamic Sects, Zâhirîyya, Ahl-e hadîth, Dāvūd b. 'Alî, Transoxania.

Giriş

Zâhirîlik, İslam düşüncesinde kendine has usulü ile temayüz etmiş bir fıkıh mezhebidir. Fıkıh mezhepleri salt ameli gaye veya sebeplerle ortaya çıkmış yapılar değildir. Gerek varoluşları gerekse de gelişim süreçlerinde sosyo-politik ve itikadi saikler her zaman şekillendirici olmuştur. İslam düşüncesinde var olmuş diğer mezhepler gibi Zâhirîlik de bu etkenlerden bağımsız değildir. Her ne kadar daha çok fıkıh yönüyle temayüz etmiş olsa da Zâhirîlik itikadi sahada da kendine has bir usul benimsemiştir.¹

Zâhirîlik ehl-i hadîs gelenek içerisinde ortaya çıkmış bir ekoldür. Bu mezhebin karakteristiği, mensubu olduğu ehl-i hadîs anlayışın re'ý karşıtlığının zirve noktasını temsil etmesidir. Malum olduğu üzere, meselenin kökeni, eserci ehl-i hadîs anlayışla meselelerin çözümünde akla da yer veren ehl-i re'ý ayrışmasına dayanmaktadır. Bu mücadelenin ehl-i hadîs kanadında, Zâhirîliğin kurucu ismi Dāvūd b. Ali ile birlikte rey karşıtlığının son noktasına ulaşmıştır.²

¹ Örnek olarak Zâhirîliğin sıfat kavramına, haberî sıfatlar ve müteşâbih lafızlara dair düşüncelerine dair ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Şaşa, *Kelâm'da Müteşâbihler Haberî Sıfatlar Ekseninde Mukayeseli Bir İnceleme* (Sonçağ Yayıncılık: Ankara, 2022), 122-139.

² H. Yunus Apaydın, "Zâhiriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 31.10.2022).

Zâhirîliğin ehl-i hadisle paralel olarak takındığı “lafızcı” tutum, birinci asırdaki Haricilik ve ikinci asırdaki erken Mu‘tezili düşüncedeki lafızcılıkla da irtibatlandırılmıştır.³

Zâhirîlerin lafızcı/zâhiri metodu ve fukahanın kıyas konusundaki tutumlarına karşı kıyas karşıtlığında ısrarcı olmaları diğer ekollerce tepkiyle karşılanmıştır. Onların bu metodlarından ödün vermemeleri kendilerini yenilemelerinin de önüne geçmiş ve toplumdaki kabullerini azaltmıştır. Zamanla mezhebin takipçisi azalmış, zengin literatürü görmezden gelinmiştir. Neticede mezhep inkıza uğramıştır. Günümüzde Zâhirî düşünce İbn Hazm’ın eserleri üzerinden anlaşıl-maktadır. Oysa mezhebin İbn Hazm öncesinde bir geçmişi ve birikimi vardır. Zâhirîlik mezhebinin kurucu ismi Dâvûd b. Ali, onun takipçileri ve İslam düşüncesinde ve coğrafyasındaki gelişimi ve etkileri henüz kapsamlı bir şekilde ortaya konulmaktan uzaktır. Ulaşabildiğimiz kadarıyla konuya dair yapılan çalışmalar genel olarak fıkıh alanına yöneliktir.⁴ Bu çalışmalarda mezhebin var olduğu coğrafya ve temsilcilerine de değinilmektedir. Buradaki bilgiler mezhebin daha çok İslam’ın batı topraklarında, Bağdat merkezli ve Endülüs’te varlık gösterdiği yönündedir. Mezhebin doğudaki varlığına dair bilgiler yok denecek kadar azdır. Bu bilgiler de genel olarak, mezhep âlimi bir temsilcinin ismi ile yetinerek, herhangi bir şehir adı verilmeksizin Horasan’da yaşadığıyla sınırlıdır. Oysa 3/9. ve 4/10. yüzyılda Horasan ve Mâverâünnehir gibi geniş bir coğrafyada İslam düşüncesinin en güzel örnekleri vücuda gelmekteydi. Zâhirîliğin bânisi Dâvud b. Ali de aynı dönem ve coğrafyada, Nişâbur’da ikamet etmiş ve düşüncelerini buradaki ilim havzasında olgunlaştırmıştır. Bildiğimiz kadarıyla bölgedeki Zâhirîliğe dair bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmada, mezhebin özellikle Nesef ve Buhâra gibi İslam coğrafyasının doğudaki sınır bölgesinde de varlık gösterdiği, araştırma ve yayın etiğine uyularak ortaya konmaya çalışılacaktır.

³ Joseph Schacht, *İslâm Hukukuna Giriş*, çev: Mehmet Dağ vd. (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1997), 74.

⁴ Ahmed Bukayr Mahmûd, *el-Medresetü’z-Zâhiriyye bi’l-meşrik ve’l-mağrib*, (Beyrut: Dârü’l-Kütaybe, 1990); Ârif Halil Ebû İd, *el-İmâm Dâvûd ez-Zâhiri ve eseruhü fi’l-fikhi’l-İslâmî* (Kuveyt: Dâru’l-Erkam, 1984); Oğuzhan Tan, “Kökene Oluşumu ve Algılanışı Bakımından İbn Hazm Öncesinde Zâhirîlik”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51/2(2010), 137-166; Mustafa Türkan, *Dâvud ez-Zâhiri: Doktrini ve İslâm Hukukuna Katkıları* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015).

1. Dâvûd b. Alî ve Ehl-i Hadîs İçerisindeki Yeri

1.1. Dâvûd b. Alî ve Ehl-i Hadîs Tavrı

Zâhirî anlayış İslam düşüncesinin en hızlı gelişim gösterdiği 3/9. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Bu dönem, birçok farklı anlayışın mezhepleşme serüveninde önemli bir kesiti ifade etmektedir. İslam coğrafyasının her tarafında, Zâhirîlik gibi, birçok mezhep vücuda gelmiştir. Bunlar ya süreçte konu edindiğimiz mezhep gibi kaybolmuş ya da dönüşerek varlıklarını devam ettirmişler veya başka mezhepler içerisinde erimişlerdir.⁵

Zâhirîliğin kurucu ismi Ebû Süleymân Dâvûd b. Alî b. Halef el-İsfahânî (öl. 270/884) 200/815 yılında Küfe'de doğmuştur. Dâvûd b. Alî hakkındaki bilgiler kısıtlıdır. Bunun sebebi olarak onun tanınmış bir aileden gelmeyişi, ayrıca delil çıkarmada sözün zâhirine yönelmesi, taklide karşı çıkışı, kıyası reddetmesi, içtihat kapısını açması gibi sebeplerle de muhalifi olan ulema tarafından görmezden gelinmesi sıralanabilir. Daha sonra mezhebi devam ettiren öğrencilerinin azlığından dolayı, İbn Hazm gibi bir ismin onun mezhebini benimsemediği varsayıldığında, muhtemelen diğer takipçisi olmayan mezhepler listesinde yerini alacaktı.⁶

Zâhirîliğin içeriğini oluşturan re'yi terk etme ve nassların Zâhirî ile hükmetme esasına dayanan anlayışın Dâvûd b. Alî'den önceye uzandığı malumdur. Rey karşıtlığı şeklinde ifade edebileceğimiz bu anlayış İslam'ın batı topraklarındaki kadar güçlü olmasa da doğusu olan Horasan'da da gelişim göstermiştir. Bu hususta Ebû'l-Hasen Nadr b. Şümeyl et-Temîmî (öl. 204/820), Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838), İbn Râhûye lakabı ile meşhur olan Ebû Yâkub İshâk b. İbrâhîm et-Temîmî el-Mervezî (öl. 238/853) gibi isimler bu oldukları yerlerde ve özellikle Horasan'ın Merv ve Nişabur kentlerinde eserleri ve faaliyetleri ile ciddi bir mücadele içerisinde olmuşlardır.⁷ Ehl-i hadîsin bölgedeki faaliyetleri, daha sonra Mihne hadi-

⁵ Mukaddesî, 4/10. yüzyılda takipçisi olan mezheplerin arasında "Dâvûdiyye" ismiyle Zâhirîliği de anmaktadır. O, Zâhirîlikle birlikte o dönemde Râhuyye/Râhûiyye, Evzâiyye, Münzirîyye isimli mezheplerin varlığından bahsetmektedir. Yine o, aynı dönemde Atâiyye, Sevriyye, Ebâziyye, Atâkiyye gibi fıkıh mezheplerinin ise artık takipçisi kalmadığı tespitine de yer vermektedir. Bk. Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlîm* (Leiden, Beyrut ve Kahire: Dâru Sadr ve Mektebetü Medbûli, 1991), 37.

⁶ Arif Halil, *el-İmâm Dâvûd ez-Zâhirî*, 45.

⁷ İsimler ve faaliyetlerine dair bk. Sönmez Kutlu, *İslam Düşüncesinde İlk Gelecekçiler-Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi* (Ankara: Kitâbiyât, 2002).

sesinde yaşananlarla birlikte, genel anlamda rey karşıtlığının şekillenmesinde etkili olmuştur.⁸ Bu gelişimde ve Dâvud b. Ali'nin görüşlerinin oluşmasında Nişabur şehrinin ve özellikle bahsi geçen isimlerden İbn Râhûye'nin özel bir konumu bulunmaktadır.

İbn Râhûye kıyas karşıtlığında son derece ısrarcı bir kişidir. O, doğduğu Merv şehrinde, Hanefî bir çevrede çocukluğunu geçirmiştir. On yaş civarında iken Abdullah b. Mübarek'in derslerine devam etmiştir. Safedî, İbn Râhûye'nin Abdullah b. Mübarek'ten rivayette bulunmamasını çocuk yaşta oluşuna bağlamaktadır.⁹ Belki de bunda Abdullah b. Mübarek'in fıkıh anlayışının Ebû Hanîfe perspektifinde oluşunun etkisi vardı. İbn Râhûye, anlaşıldığı kadarıyla, yetiştiği Merv'deki Hanefî çevrenin de etkisiyle, hacca gidene kadar Ebû Hanîfe'nin sarsılmaz bir otoritesi olduğu düşüncesindeydi. Ancak hac yolculuğu esnasında görüştüğü Irak ve Hicazlı bazı âlimlerin Ebû Hanîfe hakkındaki olumsuz kanaatleri onun fikirlerinin değişmesinde etkili olmuş görünmektedir.¹⁰ Yirmili yaşlarının başlarında yaptığı ilim yolculukları dinî anlayışının ehl-i hadîs yönünde olgunlaşmasında etkili olmuştur. Neticede onun Ebû Hanîfe ve rey ehline olan bağlılığı tam anlamıyla bir karşıtlığa dönüşmüştür. Bu aşamadan sonra, onun Horasan'da rey karşıtlığı konusunda aktif bir tutum izlediği görülmektedir. O, aynı zamanda, ehl-i hadîs'in önde gelen isimlerinin saygı gösterdiği önemli bir şahsiyettir.¹¹ Onunla yakın ilişki içerisinde olan isimlerden birisi de Dâvud b. Ali'dir. Hatta, aralarındaki yaş farkına rağmen, ikilinin ilişkisinin hoca-öğrenciden arkadaşlık boyutuna vardığı da ifade edilmektedir.¹² Zâhirî mezhebinde Ahmed b. Hanbel'in ve İbn Râhûye'nin muteber oluşunun izlerine İbn

⁸ Örnek olarak, Mihne sürecinde halku'l-Kur'an'a dair görüşlerinde direnen isimlerden İbn Râhûye'nin de öğrencisi olan Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Nasr b. Malik el-Huzâî, Muhammed b. Nuh b. Meymun el-Medrûb ve Nuaym b. Hammâd'ın Merv'li oluşları bir fikir verebilir. Bu kimselerden Nuaym b. Hammâd hapiste vefat etmiş, Ahmed b. Nasr boynu vurularak öldürülmüştür. Bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî (öl. 748/1348), *Tezhibü'l-kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Ganim Abbas Ganim ve Mecdi es-Seyyid Emin, (y.y.: el-Faruk el-Hadise, t.y.), 1/210.

⁹ Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, Ahmed el-Arnaud ve Türki Mustafa (Beyrut: Dârü İhyâ'it-Türâs, 2000), 8/251.

¹⁰ Ahmet b. Muhammed b. el-Haccâc, *Ahbâru's-şuyûh ve ahlâkîhim*, thk. Amir Hasen Sabri (Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2005), 162.

¹¹ Bk. Ebû Bekr Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Doktor Beşşar Avvâd Maruf, (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 7/362.

¹² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabî, *Siyer-i a'lâmi'n-nübelâ'* (Dârü'l-Hadîs, 2006), 10/270, 10/272; Abdülkerim b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya (Haydarabad: Dairatülmearif, 1962), 9/129.

Hazm'ın *el-İhkâm fî usûli'l-ihkâm* ve *el-usûl ve'l-furû'* eserlerinde rastlanılabilir. O, güvenilir kaynaklar arasında bu isimleri mezhep imamı Davud ez-Zâhirî ile beraber saymaktadır.¹³ Yine reyle hüküm vermenin sapkınlık olduğuna dair, İbn Râhûye'nin de içerisinde bulunduğu, uzun bir rivayeti aktarmaktadır.¹⁴ Zâhirî düşüncenin kıyas karşıtlığındaki keskinliğini anlamak için meşhur Zâhirî âlimi İbn Hazm'dan bir örnek vermek faydalı olacaktır. O, dinde kıyasla ilk hüküm verenin İblis olduğunu söylemiş, İblis'in dininin kıyas olduğunu dolayısıyla onun Allah'ın dinine muhalefet ettiğini söyleyerek kıyas-tan Allah'a sığınmıştır.¹⁵

Ebû Sevr İbrahim b. Halid (öl. 240/854) de Dâvûd b. Ali'nin hocalarındandır. Ebû Sevr de İbn Râhûye ve Dâvûd b. Ali gibi Hanefî geçmişe sahiptir. Bu noktada yukarıda bahsi geçen üç isim ve aslında ehl-i hadîs'in tamamı için de dönüm noktası olan önemli bir isimden de bahsetmek gerekecektir. Bu isim Şâfiî'dir. O, ehl-i hadîsin fıkıh noktasındaki ihtiyacına cevap bulmuş biri olarak kabul görmüştür.¹⁶ Şâfiî Bağdat'a geldiğinde, Dâvûd b. Ali'nin fıkıhta hocası olan Ebû Sevr de Hüseyin el-Kerâbisî ile onu ziyaret etmiş, meseleye rey ile değil Kur'an ve sünnetle yaklaşmasını pek beğenmiş, daha önce içerisinde buldukları ve bidat olarak nitelendirdikleri rey'i terk ederek hemen Şâfiî'nin usûlünü benimsemişlerdir.¹⁷ Dâvûd b. Ali de Şâfiî'den çok etkilenmiş, bir dönem sıkı bir Şâfiî savunucusu olmuş hatta onun hayatı ve faziletlerine dair bir eser telif etmiştir.¹⁸ Dâvûd b. Ali ve mensubu olduğu ehl-i hadîs çevrelerde Şâfiî'nin 2/8. yüzyılın sonunda henüz hayatta iken gördüğü hüsnü kabul Bağdat'la sınırlı kalmamış, bir asır sonra Şâfiilik tüm İslam coğrafyasında ehl-i hadîs toplulukları neredeyse tamamen bünyesinde eritmiştir.¹⁹

¹³ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *el-Usûl ve'l-furû'*, thk. İbn Hazm Abdülhak et-Türkmânî (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2011), 4/226; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ihkâm* (Beyrut: Darü'l-Âfâkûlcedide, t.y.), 1/99, 4/226, 4/237.

¹⁴ İbn Hazm, *el-Usûl ve'l-furû'*, 6/36.

¹⁵ İbn Hazm, *el-Usûl ve'l-furû'*, 8/113.

¹⁶ Şâfiî'nin bu anlamda etkilediği isimlerden birisi de Ahmed b. Hanbel'dir. Şâfiî'nin onun üzerindeki etkisi için bk. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 2/404.

¹⁷ Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 6/576.

¹⁸ Ebu Nasr Taceddin İbnü's-Sübki, *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed Tanahi (yy.: Hicr, 1992), 2/284.

¹⁹ George Makdisi, "Şâfiî'nin Hukukî Teoloji Anlayışı: Usûl-i Fıkıhın Kökenleri ve Önemi", *Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü*, der. M. Hayri Kırbasoğlu, çev. Sami Erdem, (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 31.

Zâhiri anlayışın ortaya çıkışının, Hadis mirasının bir araya getirildiği ve kayıt altına alındığı daha sonraki süreçte gerçekleşmesi de tesadüf değildir.²⁰ Malum olduğu üzere, fıkıh mezhepleri içerisinde ilk ortaya çıkan mezhep Hanefiliktir. Mezhebin, prensip olarak, ehl-i hadîse nazaran reyle fıkıh yapmaya yöneldiği bilinen bir husustur. Bu dönem hadis tedvini açısından erken bir döneme tekabül etmektedir. 3/9. yüzyılın ortalarına doğru ise artık re'ye karşı çıkarken onun yokluğunda boşluğunu dolduracak bir birikim oluşmuştur. Hadis literatürünün gelişmesinin yanında, bu birikimin belli bir disiplin ve sistem dâhilinde inşası da gerekiyordu. Bunu sağlayan ismin de Şafii olduğu anlaşılmaktadır. O, bir hadisin sübutu için sadece isnadından hareket edilmesi gerektiği iddiası ile Hanefi ve Mâlikî fikhına muhalefet etmiştir.²¹ Ayrıca Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin kaleme aldığı eserler için reddiyeler kaleme almıştır.²² Şâfiî'nin ehl-i hadîs çevrelerce ciddi bir kabul görmesinde onun ehl-i re'ye karşı bu duruşu önemlidir.²³ Ancak, eserci çevrelerde rey karşıtlığına karşı bu karşı duruş Şâfiî ile henüz zirvesini yapmış görünmemektedir.

Ehl-i hadîse yakın da olsa, Şafilik İmam Şafii ve belirlediği usule dayanan kitaplarla devam ediyordu. Oysa Buhârî'nin camisinde bir şahsın "re'y"i değil Hz. Peygamber'in hadisleri vardı. Ebu Bekir el-Kaffâl ve Mervli diğer ulemanın da hocası olan Şafii fakihî Ebu Zeyd el-Mervezi (öl. 371/981) rüyasında Rasûlullah (a.s.)'i görür. Rasûlullah (a.s.) ona: "Ey Ebâ Zeyd ne zamana kadar benim kitabımı okumadan Şâfiî'nin kitaplarını okumaya devam edeceksin?" der.²⁴ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, 3/9. yüzyılın ortalarında ehl-i hadîsin oluşturmayı başardığı hadis külliyyatı, artık hayatla ilgili hemen her konuya dair başlıklar altında çözüm üretebilecek rivayetlere sahipti. Bu durumda, ehl-i hadîs anlayışa göre, ortada Hz. Peygamber'in hadisi varsa, başkasının fikri en hafif anlamıyla "fazlalık" olacaktır. Zâhiri anlayış da ehl-i hadîs çevrede ortaya çıkmıştır. Yukarıdaki ifadelerle birlikte okunduğunda, onun lafızcı anlayışının ehl-i

²⁰ Apaydın, "Zâhiriyye".

²¹ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm*, (Beyrut: Dârü'l-Fıkr. 1990), 7/201. Konuya dair ayrıntılı bilgi için bakınız: İshak Emin Aktepe, "İmam Şâfiî'nin Ehl-i Kelâm ve Mâlikilere Karşı Hadis Savunusu", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, VI/1, 2008, 121-123.

²² Bilal Aybakan, "Şâfiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim 14.12.2022), <https://islamansiklopedisi.org.tr/safii>.

²³ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 98-99.

²⁴ Ebu İsmail Abdullah b. Muhammed el-Herevî, *Zemmü'l-keîâm ve ehlühû*, thk. Abdurrahman Abdülaziz (Medine: Mektebetü'l-Ülüm ve'l-Hikem, 1998), 2/190.

hadis düşüncesinin gelişiminin getirdiği sonuçlardan birisi olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

1.2. Dâvûd b. Ali'nin Halku'l-Kur'ân Tartışmasındaki Tavrı ve Dışlanması

Halku'l-Kur'ân merkezli Mihne süreci dinî anlayışların şekillenmesi ve ayrışmasında ciddi bir rol oynamıştır. Halku'l-Kur'ân meselesinin bir uzanımı olarak, Kur'an'ı telaffuz etmenin ve onun lafızlarını yazmanın mahlûk olup olmadığı şeklinde ifade edilebilecek olan "mes'eletü'l-lafz"²⁵ ehl-i hadis çevrelerce tartışma konusu olmuştur.²⁶ Zâhirî anlayışın öncüsü Dâvûd b. Ali'nin de, ehl-i hadis çevreye mensup bir âlim olarak, mevcut tartışmaya taraf olduğu bilinmektedir. Bu vesile ile ehl-i hadis'in meseleye yaklaşımı ile ilgili maksadı aşmayacak şekilde bilgi vermek faydalı olacaktır.

Kelam sıfatının bir uzanımı olarak, Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı tartışmasında ehl-i hadis'in genel kanaati mahlûk olmadığı yönündedir. Ancak bu konuda bilinemezci bir tavır takınarak yorum yapmamayı tercih eden "Vâkıfe" isimli bir grup da mevcuttur.²⁷ Ali b. el-Ca'd (öl. 230/845), Yakub b. Şeybe (öl. 262/875) gibi ehl-i hadis'in büyüklerinden sayılan isimler bu görüşe mensup oldukları için bidat ehli olmakla suçlanarak dışlanmışlardır.²⁸

Ehl-i hadis içerisinde Kur'an'ın mahlûk olmadığı ancak telaffuzunun mahlûk olduğu görüşünü savunan ve "Lafziyye" şeklinde anılan bir grup daha vardır.²⁹ Kur'an'ın telaffuzunun mahlûk olduğu görüşünü ehl-i hadis içerisinde ilk seslendiren kişinin Hüseyin b. Ali b. el-Kerâbisî (öl. 248/862) olduğu ifade edilmektedir.³⁰ Kerâbisî ehl-i hadis tarafından saygı gören bir âlimken bu görüşünden dolayı tepki görmüş ve itibarını kaybetmiştir.³¹ Kur'an'ın lafzının mahlûk olduğu görüşünde Kerâbisî'nin yalnız olmadığı, ehl-i hadis içerisinde itibar

²⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Lafziyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Erişim, 08.01.2023).

²⁶ Mihne sonrası ehl-i hadis arasındaki ihtilaflara dair bk. Muhyettin İğde, *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İfav, 2016), 79-86.

²⁷ Vâkıfe'ye dair ayrıntılı bilgi için bk. Ümit Toru, *İslâm Düşüncesinin İlk Akılcılarından Cehm b. Safvân ve Cehmiyye* (Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2022), 275-283.

²⁸ Zehebî, *Siyer-i a'lâmi'n-nübelâ'*, 10/125.

²⁹ Lafziyye'ye dair ayrıntılı bilgi için bk. Toru, *Cehm b. Safvân ve Cehmiyye*, 283-290.

³⁰ Zehebî, *Siyer-i a'lâmi'n-nübelâ'*, 1/65.

³¹ Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân, *es-Sikât*, (Haydarabad: Dâiratü'l-Meârif'l-Osmâniyye, 1973), 8/189.

gören başka önemli isimlerin de onun ardından bu görüşü savundukları görülmektedir. Bu isimler arasında meşhur muhaddisler Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc (öl. 261/875) ve Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî (ö. 256/870)'in de adı geçmektedir.

Buhârî, Kur'an'ın Allah kelâmı olduğu ancak (insanın fiillerini mahlûk kabul ettiği için) kişinin Kur'an metnini okumasından doğan fiillerinin mahlûk olduğu kanaatindeydi. Buhârî'nin bu görüşü, onun, hocası ve meşhur bir muhaddis olan Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli tarafından Nişabur'dan kovulmasına ve birtakım ehl-i hadîs çevrelerce dışlanmasına sebep olmuştur. Bu konuda Buhârî gibi düşünen Müslim de tartışmaya dâhil olmuş ve düşüncesinden vazgeçmemiştir.³² Anlaşılan Horasan ve Mâverâünnehir'deki ehl-i hadîs içerisinde kişinin Kur'an'ı telaffuz fiilini mahlûk sayanlar azınlıkta değildi. Zira Dâvûd b. Ali'nin de aynı kanaate sahip olduğu bilinmektedir.

Dâvûd b. Ali'nin Nişabur'a gittiğinde burada Kur'an'ın muhdes olduğuna dair fikir beyan ettiği ifade edilmektedir. Dâvûd ile yakın bir ilişkisi olan İshak b. Râhûye'nin, (öl. 238/853) onun Kur'an hakkındaki düşüncesini öğrendiğinde, sert tepki gösterdiği ve ondan uzaklaştığı aktarılmaktadır. Davud'a ait olduğu ifade edilen bir rivayette o, Kur'an'ın muhdes olduğunu, insanların onu telaffuz etmelerinin de mahlûk olduğunu söylemektedir.³³ Ahmed b. Hanbel, Dâvûd b. Ali Bağdat'a geldiğinde, Kur'an'a dair düşüncesinin bidat olduğu kanaatinden dolayı onunla bir araya gelmemiştir.³⁴ Ehl-i hadîsten hadis hafızı ve cerh ve ta'dil konusunda değerli bir âlim olarak kabul edilen³⁵ Abdurrahman b. Hırâş'ın (öl. 283/896) Dâvûd b. Ali'yi tekfir edecek derecede sert tepki verdiği ifade edilmektedir.³⁶ Ehl-i hadîs

³² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmûrî (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-Arabî, 1994), 20/188; 19/269.

³³ Zehebî, *Siyer-i a'lâmi'n-nübelâ'*, 10/271.

³⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/131; Ahmed b. Hanbel'in oğlu Ebu Abdullah'ın kaleme aldığı *es-Sünne* isimli kitapta birçok rivayette Ahmed b. Hanbel Kur'an'ın telaffuzunun mahlûk olduğunu söyleyen kimsenin Cehmî olduğunu ifade etmektedir. Bk. Ebû Abdurrahman Abdullah b. Ahmed, *es-Sünne*, thk. Muhammed b. Said b. Sâlim el-Kahtânî (Demmam: Dârü İbn Kayyim, 1986) 1/164.

³⁵ Bk. Muhammed İbrahim Said Hasen el-Fârisî, *el-Hâfız Abdurrahmân b. Hırâş ve akvâluhû fi'l-cerh ve't-ta'dil* (Amman: Ürdün Üniversitesi, Yüksek Öğretim Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

³⁶ Abdurrahman b. Hırâş'ın kendisi de Dâvûd b. Ali gibi İsfahanlıdır ve bir müddet Nişabur'da ikamet etmiştir. O, Dâvûd b. Ali'nin kafir olduğu kanaatindeydi. Ancak ehl-i hadîsin önemli isimlerinden Ebû Zür'a Abdurrahman b. Hırâş'ın bu yargısına katılmayarak Dâvûd b. Ali'nin tekfir edilmesini doğru

çevrenin tavrına rağmen, Dâvûd b. Ali'nin Bağdat'taki ilmi faaliyet ve halkasına engel olacak bir gelişmenin olmadığı, derslerine çok sayıda kimsenin devam ettiği anlaşılmaktadır. Zâhirî anlayışın Dâvûd b. Ali sonrası serüveninde, mes'eletü'l-lafz meselesine yaklaşımının ne şekilde olduğuna dair sis perdesi ise henüz ortadan kalkmamıştır.

2. Dâvûd b. Ali'nin İlk Takipçileri ve Zâhirî Anlayışın Sosyo-Kültürel Hayatta Belirginleşmesi

Dâvûd b. Ali, Bağdad'a geldiğinde, dönemindeki hadis literatürünün de kendisine sunduğu imkânla, birçok eser telif etmiştir.³⁷ Günümüze ulaşmasa da, Dâvûd b. Ali ve ashabının oluşturduğu zengin literatürün, henüz o dönemde bile, Zâhirî düşüncenin "mezhep" olarak ifade edilebilecek kapsamlı bir disipline ulaşabildiğini göstermektedir.³⁸ Onun ilim meclisinde dört yüz civarında öğrenci hazır bulunmaktaydı.³⁹ Bunlardan önde gelenler arasında Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Hüseyin el-Basrî'nin adı geçmektedir.⁴⁰ Dâvûd b. Ali'nin ilim halkasının önemli isimleri arasında oğlu Muhammed b. Davud, Zekeriya b. Yahya es-Sâcî, Yusuf b. Ya'kûb b. Mihrân ed-Dâvûdî ve el-Abbâs b. Ahmed de bulunmaktaydı.⁴¹ Dâvûd b. Ali'nin vefatının ardından ilim halkasını oğlu Ebû Bekir Muhammed b. Dâvud (öl. 297/909) devam ettirmiştir.⁴² Dâvûd b. Ali'nin ardından Zâhirî anlayışın önemli bir temsilcisi olarak Abdullah b. Ahmed b. el-Muğallis'den (öl.

bulmadığını vurgulamıştır. İbn Hacer onunla ilgili ilim ehlinin yaptığı gibi tartışmalı meselelerde fazlaca söz söylemekten geri durması gerekirken muhtemelen bidat ehlinin iddialarına cevap vermek kastıyla bazı beyanlarda bulunduğu kanaatindedir. Zira İbn Hacer, Dâvûd b. Ali'nin kitaplarında bu tür konulara dair bilgilere rastlamadığını söylemektedir. Devamında Dâvûd b. Ali'nin kelâm konusunda bilgi sahibi olmadığını zaten mensubu olduğu çevrenin levhi mahfuzda olanla Mushaflarda yazılı olanların arasında bir fark olmadığı görüşünde olduklarını ifade etmektedir. Bk. İbn Hacer Ebû'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, thk. Abdülfettah Ebu Gudde (yy.: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002) 3/405.

³⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/129.

³⁸ Bugün Zâhirî literatürün bir kısmı elimizde olsaydı mezhep içerisindeki belki halku'l-Kurân'a kadar uzanan farklı yaklaşımları görme fırsatımız olacaktı. Örnek olarak İbn Hazm ve Dâvûd b. Ali arasındaki bazı farklı yaklaşımlar için bk. Mustafa Türkan, "İki Zâhirî İmam Dâvûd ez-Zâhirî ve İbn Hazm'ın İbâdetler Fıkhına Dair İhtilafları", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*/ 51 (Haziran 2019), 235-258.

³⁹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, 3/405.

⁴⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/130.

⁴¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/131.

⁴² Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/130.

324/935) bahsedilmektedir.⁴³ Muğallis, Ebu Bekr Muhammed b. Dâvûd b. Alî ile görüşmüş ve ondan Zâhirî anlayışa dair eserleri almıştır.⁴⁴ Ebû'l-Fadl Muhammed b. Abdullah eş-Şeybânî ve başkaları Muğallis'e öğrencilik etmiştir. Muğallis, Zâhirî anlayışın yayılmasında etkili bir isimdir.⁴⁵ Şirâzî de bu anlayışın farklı beldelere yayılmasında aynı isme işaret eder.⁴⁶ Haydar b. Ömer Ebu'l-Hasen ez-Zendeverdî (öl. 358/968) de Dâvûd b. Ali'nin görüş ve yaklaşımlarını devam ettiren önde gelen isimlerden biridir. Onun da Müğallis'in öğrencilerinden olduğu ifade edilmektedir.⁴⁷ Dâvûd b. Ali'nin yakın çevresinden kâtabi olarak ifade edilen Hüseyin b. Abdullah b. Şakir es-Semerkandî isimli bir şahıstan da bahsedilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Hüseyin b. Abdullah aslen Mâverâünnehirli olsa da daha sonra geldiği ve yerleştiği Bağdat'ta ikamet etmiştir.⁴⁸ Yukarıda adı geçen isimler Bağdat ve Basra civarında yaşamış kişilerdir.

Şirazi, tarihsel süreçte Dâvûd b. Ali'nin fikirlerinin Bişr b. Hüseyin'in öğrencisi Ebû'l-Ferec Kadı (öl. 414/1023) tarafından, Horasan'ın batıda kalan bir toprağı olan Şirâz'a taşındığını ifade etmektedir. Bu aşamadan sonra Zâhirî anlayışın Ebû'l-Ferec ve öğrencileri tarafından Şirâz'da var olmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Ebû'l-Ferec fıkhıta Zâhirî anlayışa sahip olmasının yanında döneminin önde gelen Mu'tezilî bir âlimidir.⁴⁹ Dâvûd b. Ali'nin görüş ve düşüncelerinin çok takipçisi olmakla birlikte, daha çok İslam'ın batı toprakları Bağdat ve Endülüs gibi yerlerde yayıldığı ifade edilmektedir.⁵⁰ Oysa Zâhirî anlayışın İslam'ın doğu sınırları olan Nesef, Buhâra ve Semerkant'a uzanan geniş bölgede de takipçileri olduğu anlaşılmaktadır.

⁴³ Şahıs hakkında bilgi için bk: Muhammed, *el-İmâm Dâvûd ez-Zâhirî ve eseruhû fi fikhî'l-İslâmî*, 108.

⁴⁴ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Darü Sadr, 1995), 3/154.

⁴⁵ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed İbnü'l-Esir, *el-Lübâb fi tehzîbi'l-ensâb*, (Beyrut: Dârü Sadr, ty.), 2/297.

⁴⁶ Ebu İshak İbrahim eş-Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dârü'r-Râidi'l-Arabî, 1970), 177.

⁴⁷ Zehebi, *Târîhu'l-İslâm*, 26/178; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/195; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 6/338.

⁴⁸ Şirazi, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, 177; Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/601.

⁴⁹ Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ'*, 179.

⁵⁰ Ebû Muhammed el-Hüseyin el-Begavî, *et-Tehzîb fi fikhî'l-İmâm eş-Şâfî*, thk. Adil Ahmed, Ali Muhammed (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye: yy., 1997), 1/40.

Dâvûd b. Ali'nin fikirlerinin olgunlaştığı şehir Nişabur'dur. Dolayısıyla onun din anlayışı da diğer bütün anlayışlar gibi içinde yaşadığı sosyo-kültürel ortamda şekillenmiştir. Bu kapsamda mutlaka Kerrâmiyye etkisinden bahsetmek gerekir. Zira dinin zâhire göre anlaşılması gerektiği düşüncesinde onu diğer ehl-i hadîs çevrelere göre daha ileri bir noktaya taşıyan etkenlerden birisi Kerrâmîlik olabilir. Horasan ve ilerleyen süreçte özellikle Mâverâünnehir'in İslamlaşmasında Hanefiliğin, henüz Ebû Hanîfe'nin hayatta olduğu dönemden başlayarak, belirleyici olduğu artık bilinen bir husustur. Çin sınırına kadar olan bölgede, Müslüman Araplar ve İslamlaşmış halklar, batıda Bağdat ve Basra gibi şehirlerdeki yoğun mezhebi tartışmalardan nispeten uzak, gayr-i müslim topluluklara karşı ortak bir mücadele veriyorlardı.⁵¹ Bölgede rey ehli olan Hanefiler, demografik olarak baskın olsalar da, 3/9. yüzyıl boyunca, Mâverâünnehir'e göre batıda kalan Merv ve Nişabur gibi bölgelerde siyasi açıdan daha dezavantajlı bir konumda bulunuyorlardı. Bölgenin hâkimi olan Tâhirî sarayının ehl-i hadîs ulemaya daha yakın olduğu anlaşılmaktadır. Tâhirî yönetimi de ircâ düşüncesine sahip Hanefilere yakın durmamayı tercih etmekteydi.⁵² Tâhirî emiri Abdullah b. Tâhir'in (ö. 230/844) "Mürchie" konusunda Nişabur'daki rey karşıtı ehl-i hadîs ulema ile aynı kanaatlere sahipti.⁵³ Dikkatlice bakıldığında, tavır alınan Mürchie'nin, Nişabur'da güçlü bir temsili olan Kerrâmîler olduğu görülecektir. Zira Herat, Merv ve Nişabur'da o dönem hem ehl-i re'y olan Hanefî hem de ircâ düşüncesine sahip çoğunluk Kerrâmîlerdir.⁵⁴

Kerrâmîliğin kurucu ismi Muhammed b. Kerrâm Nişabur'da uzun süre ikamet etmiş ve burada etkili olmuş bir isimdir. Buradaki ehl-i hadîs isimlerin muhalefeti ile karşılaşmış ve 243/857 yılında Tâhir b. Abdullah'ın emriyle yıllarca hapis yatmıştır. İlham aldığını söylediği için bu şekilde cezalandırıldığı ifade edilmektedir. Anlaşılan Muhammed b. Kerrâm ve takipçilerinin mistik yönleri⁵⁵ dinin zâhire göre anlaşılması gerektiği konusunda hassas olan ehl-i hadîsin tepkisiyle

⁵¹ Ebû'l-Muzaffer İmâdüddin Şâhfür b. Tâhir el-İsferâyîni, *et-Tebstir fi'd-dîn ve Temyîzi'l-furkati'n-Nâciye*, thk. Kemal Yusuf el-Hüt, (Beyrut: Âlemül-Kütüb, 1983), 195.

⁵² Bk. Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzi, *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin e't-Türki (Riyad: Dâru Hicr, 1988-1989), 204.

⁵³ Bk. Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 7/372.

⁵⁴ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 231-240.

⁵⁵ Hüseyin Doğan, *Kerrâmî Söylem ve Yansımaları*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 147-161.

karşılaşmıştır. Dâvûd b. Ali de aslen Horasan'ın Isfahan kentindedir. Muhammed b. Kerrâm'ın faaliyette bulunduğu dönemlerde onun Nişâbur'da ikamet ettiği düşünüldüğünde, Zâhiriliğin ortaya çıkışının arka planında, Dâvûd b. Ali'nin eserci din anlayışına sahip biri olarak, mistik anlayışa karşı duruşu da hesaba katılmalıdır. Dinî söylemi Kerrâmîlikle ciddi derecede benzerlik taşıdığı için, Kerrâmî olduğu yönünde kanaat bildirilen⁵⁶ Ebû Mutî Mekhûl b. el-Fazl en-Nesefî'nin (öl. 318/930) Dâvûd b. Ali'den rivayette bulunan bir isim olduğu ifade edilmektedir.⁵⁷ Ayrıntılarına vakıf olamasak da, birbirine muhalif dinî anlayışların, Nişâbur örneğinde olduğu gibi, temas halinde oldukları anlaşılmaktadır.

Dâvûd b. Ali'nin reyi toptan reddeden anlayışının bölgede, o daha hayatta iken karşılık bulduğu anlaşılmaktadır. Zâhiriliğin Mâverâünnehir'deki somut izine, tespit edebildiğimiz kadarıyla, Buhârâ'da rastlamaktayız. Bu iz, Arap asıllı, Buhârâ'da mukim olan Ebu Muhammed Ahmed b. Muhammed el-Acennesî'dir (öl. 290). Acennesî'nin Irak tarafına yaptığı yolculukta Mısır ve Hicazlı ulema ile görüştüğü ifade edilmektedir. O, aynı zamanda, Dâvûd b. Ali ile görüşmüş ve *el-Musannef* adlı eseri kendisine okumuştur.⁵⁸ Kendisinin kıyası inkâr eden zâhir ashabının görüşlerini benimsediği belirtilmiştir. Hatta, kıyası inkar konusunda ileri gelenlerden birisi olduğu ve bu konuda kendisinin daha önce duyulmamış acayip görüşlere sahip olduğu ifade edilmiştir. Vefat tarihi esas alındığında, henüz mezhebin banisi Dâvûd b. Ali hayatta iken Zâhirî düşüncenin Buhârâ'ya ulaştığı anlaşılmaktadır. Acennesî'nin torunu Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdurrahman'ın da dedesinin görüşlerini devam ettirdiği ifade edilmektedir.⁵⁹

Dâvûd b. Ali'nin görüş ve düşüncelerinin Buhârâ'daki daha sonraki varlığına dair önemli bir isim de Ahmed b. Muhammed b. Salih b. Abdirabbih Ebû'l-Abbas el-Mensûri'dir. el-Mensûri'nin Ercân'da⁶⁰

⁵⁶ Bk. Louis Massignon, *Sur Essai Les Origines Du Lexique Technique De La Mystique Musulmane*, (Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1922), 241; Ulrich Rudolph, *Mâturîdî-Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı*, çev. Özcan Taşçı, (İstanbul: Litera Yayınları, 2016), 154; Kutlu, *Mürchie ve Tesirleri*, 263.

⁵⁷ Zehebî, *Siyer-i a'lâmi'n-nübelâ'*, 15/33.

⁵⁸ İbnü'n-Nedîm'in Dâvûd b. Ali'ye ait sunduğu listede bu kitap geçmemektedir. Bk. Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 267-268.

⁵⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 9/242.

⁶⁰ Ehvaz ve Fâris arasında kalan eski bir şehir bk. Mukaddesî, *Ahsenü't-tekâsim*, 24, 421.

kadılık yaptığı, 360/970 yılında Buhara'ya döndüğü ifade edilmektedir. Kendisinin Zâhiriyye mezhebi kadılarından olduğu bilgisine yer verilmiştir.⁶¹ Zâhirî anlayışın Buhârâ'daki seyrine dair malumat bu bilgilerle kısıtlıdır.

Zâhirîlik açısından Mâverâünnehir'de dikkat çeken diğer bir şehir Nesef'tir. Nesef, İslami ilimler adına, büyük Hanefî âlimler yetiştiren Nesefî ve Pezdevî gibi aileleri barındıran önemli bir şehirdir. Şehrin bu özelliğinin sadece Hanefîliğe mahsus olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Nesef'te Zâhirîlik temayüllü kişiler de vardır. Ebû Ya'îâ Abdülmü'min b. Halef (öl. 346/957) bu yönüyle dikkat çeken isimlerdendir. Ebû Ya'îâ'nın ehl-i hadîs geleneğe sahip Arap bir aileye mensup olduğu anlaşılmaktadır. O Nesef'te mukim Temîm kabilesine mensuptur. Ebû Ya'îâ'nın dedesi (öl. 279/892) de Nesef'in önemli simalarından Ebu Zeyd Tufeyl b. Zeyd b. Tufeyl b. Şerik et-Temimî el-Ammi en-Nesefî'dir. Ebû Zeyd'in Nesef'in ilk meşhur âlim ve muhadislerinden olduğu, elli seneden fazla kadılık yaptığı ifade edilmektedir. Muhammed b. İdris el-Buhârî Nesef'e geldiğinde, onu evinde ziyaret etmiş ve kendisinden övgüyle bahsetmiştir.⁶² Ebû Zeyd, Nesef halkının önderi ve kadısı olarak anılmaktadır.⁶³ Nesef'te bahsi geçen meşhur ailelerden birine mensup Hanefî bir âlim olan Mekhul b. Fazl en-Nesefî de kendisinden rivayette bulunmuştur.⁶⁴

Ebû Zeyd'in torunu olan ve Zâhirî düşüncenin önemli simaları arasında yer alan Ebû Ya'îâ Abdülmü'min b. Halef de seksen yedi yıllık hayatında Nesef'in saygı duyulan önemli âlimlerinden birisi olmuştur. Ebû Ya'îâ doğu ve batıda birçok yere ilim yolculuğuna çıkmıştır. Bunun için çevre illeri olan Semerkant, Buhârâ, Soğd'da Erbencen, Küşâniyye, Debûsiyye gibi beldeler başta olmak üzere, Kis, Tirmiz, Belh ve Horasan'da başka beldelerde bulunmuştur. Ayrıca batıda Bağdat, Basra, Vâsıt, Musul, Dimeşk, Halep gibi beldeleri, civardaki tüm beldelerle birlikte Mısır'a ve Yemen'e kadar gezmiş ve buralarda ilim tahsil etmiştir.⁶⁵

Ebû Ya'îâ'nın Zâhirî düşünceye dair kitapların çoğunu, ilim talebi için gittiği Bağdat'ta, mezhebin o dönemdeki lideri olan, Dâvûd b.

⁶¹ İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 1/615.

⁶² Sem'ânî, *el-Ensâb*, 1/118; Nesefî, Ebû Hafs Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî, *el-Kand fî zikri ulemâi Semerkand*, thk. Muhammed Yahya İsmail ve Mühenned Yahya İsmail (İstanbul: Haşimi Yayınları, 2021), 1/487-488.

⁶³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 7/33.

⁶⁴ Nesefî, *el-Kand*, 1/487.

⁶⁵ Nesefî, *el-Kand*, 1/738-742.

Ali'nin oğlu Ebû Bekir Muhammed b. Dâvûd'dan bizzat aldığı anlaşılmaktadır.⁶⁶ Ancak onun bu düşünce ile olan münasebeti muhtemelen daha önceye dayanmaktadır. Zira bu düşüncenin Buhârâ'daki varlığına dair bahsi geçen Ebu Muhammed Ahmed b. Muhammed el-Acennesî, Ebû Ya'la'nın dayısıdır.

Ebû Ya'la, Dâvûd b. Ali'nin görüş ve fikirlerine bağlı eserci bir müftü olarak tanınmıştır. O, Zâhirî anlayışa sahip bir âlim olarak, kıyas ehlinden nefret eden ve onlara karşı çok sert birisi şeklinde meşhur olmuştur.⁶⁷ Onun, ayrıca, ehl-i hadîsin kıyas karşıtlığı konusunda önde isimlerinden Ahmed b. Hanbel ve İshak b. Râhûye'ye fazlaca ittiba ettiği belirtilmektedir.⁶⁸ Bağdat Mu'tezilesi'nin lideri olarak kabul edilen Ebu'l Kâsîm el-Ka'bi ile aralarında geçen olay da Ebû Ya'la'nın kıyas karşıtlığı konusunda ne kadar sert olduğunu doğrulamaktadır.

Ebû'l-Kasım el-Ka'bi el-Belhî bir müddet Neseft'e ikamet etmiştir. Bu süre zarfında şehirdeki ilim merkezlerinden birisi olan Cevbak ribatında kalmıştır. Burada kendisinin imlâ meclisi vardır. Ribatta kendisini Nesef valisi ve ashabı karşıladı ve ona ikramda bulunurlardı. Muhtemelen Mu'tezili olduğu için Nesef uleması kendisinden hoşlanmıyordu. Ancak yine de onun hadis meclisine katılıp ziyaret etmişlerdir. Ancak Ebu Ya'la, Ka'bi'nin itikadını doğru bulmadığı için ziyaretine gitmemiştir. Bunun üzerine Ka'bi'nin nezaketten onu ziyarete gittiği, onun mescidine girerek selamlamasına rağmen Ebû Ya'la'nın onun selamını almadığı aktarılmaktadır.⁶⁹ Hatta daha da ileri giderek Ka'bi'yi tekfir ettiği de ifade edilmektedir.⁷⁰ Ebû Ya'la'nın Mu'tezili olmayan Hanefilere karşı tavrının ne olduğu da akla gelen sorulardandır. Bu bağlamda, kendisi ile aynı dönemde Semerkant'ta yaşamış Hanefî âlim Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî ile görüş-tüğüne dair bir malumata henüz erişilebilmiş değildir.

Bölgede Zâhirî düşüncenin önemli bir temsilcisi olduğu anlaşılan Ebû Ya'la'nın hayatta olduğu dönem, İsmâilî davetin Mâverâünnehir'de başladığı, yayıldığı ve baskı altına alındığı dönemleri içermektedir. İsmâilîliğin o dönemdeki liderliğini Nesefli olan Muhammed b.

⁶⁶ Ebû Muhammed et-Tayyib el-Hicrânî, *Gilâdetü'n-nahr fi vefeyâti a'yânî'd-dehr*, thk. Bû Cüm'atü Mekrî ve Halid Zevârî (Riyad: Dârü'l-Minhâc, 2008), 3/138; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 25/354.

⁶⁷ Zehebî, *Siyer-i a'lâmi'n-nübelâ*, 12/71; Merzûk b. Hiyâs, *Nisbetün ve Mensûbun*, (yy.: yy, 2014), 739.

⁶⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 25/354; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 19/158.

⁶⁹ Nesefî, *el-Kand*, 1/561.

⁷⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, 4/429.

Ahmed en-Nahşebî el-Bezdevî yürütmüştür.⁷¹ Davetin önceki lideri Hüseyin b. Ali Mervezi'nin Nahşebî'yi hareketin başına getirdiği ifade edilmektedir.⁷² İsmâililiğin gücünün artması için Sâmânî emiri Nasr b. Ahmed'in davete kazandırılması gerekmektedir.⁷³ Nahşebî, Buhârâ'ya gittiğinde, davet açısından ortamı uygun görmemiş ve memleketi Nesef'e dönerek, burada faaliyetlerine devam etmiştir. Bu süreçte Horasan emiri Nasır b. Ahmed'in yakın çevresindeki yöneticilerin davete kazandırıldığı ifade edilmektedir.⁷⁴ Nahşebî, muhtemelen, yakın olan Buhârâ ve yönetimle ilişkilerini koparmadan, güvenli olan Nesef'ten propagandasını başarılı bir şekilde devam ettirmiştir.⁷⁵ Bir müddet sonra Nesef, Buhâra ve çevre yerleşimlerdeki seçkinlerden ciddi sayıda insan davete kazandırılmıştır.⁷⁶ Neticede Karmati öğretiyi kabul eden yöneticiler arasında Sâmânî emiri Nasr b. Ahmed de yer almıştır.⁷⁷

Ebû Ya'la'nın, Mu'tezilî düşünceyle olduğu gibi, İsmâilî faaliyetlerle de ilişkisinin gergin bir seyir izlediği anlaşılmaktadır. Onun İsmâilî dâiyle yaşadığı olay bu konuda bize bir bakış açısı sunmaktadır. O, bir kadir gecesi halkın ve yöneticilerin katılımının olduğu merkezi bir camide, hatim duası esnasında, orada hazır bulunan İsmâilî vezir Ebû Tayyib el-Mus'abî'yi zındık ve mülhid olarak anmış ve Karâmita'ya beddua etmiştir. Bu olaydan sonra Mus'abî'nin kaçtığı aktarılmaktadır.⁷⁸ İsmâilî davetin zirveye ulaştığı ve Nesef'i merkez edindiği, hatta İsmâilî davete karşı çıkan valinin malına el konularak hapsedildiği bir dönemde Ebû Ya'la'nın gösterdiği bu tepki, bölgedeki sünni kesim arasında itibarını artırmıştır.

Mâverâünnehir'de Zâhirîliğe dair bahsedeceğimiz diğer bir isim Ebû'l Kâsım Ubeydullah b. Ali'dir (öl. 376/986). Ebu'l-Kâsım da, verdiğimiz diğer örnekler de olduğu gibi, Kufe-Neha asıllı Arap bir âlim-

⁷¹ Ebû Ali Kivâmüddin (Giyâsüddeve, Şemsülmille) Hasen b. Ali et-Tüsi Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, çev: Nurettin Bayburtlugil, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016), 229.

⁷² Nizamülmülk, *Siyâsetnâme*, 229; Muzaffer Tan, *Haşşâşiliğin Tarihsel Arka Planı- İsmâilî Davet Yapılanması* (Ankara: Maarif Mektepleri, 2017), 113.

⁷³ Nizamülmülk, *Siyâsetnâme*, 229-230.

⁷⁴ Nizamülmülk, *Siyâsetnâme*, 230.

⁷⁵ Ali Avcu, *Horasan-Mâverâünnehir'de İsmâililik* (Ankara: Asitan Kitap, 2014), 154; Muzaffer Tan, *Haşşâşiliğin Tarihsel Arka Planı*, 114.

⁷⁶ Nizamülmülk, *Siyâsetnâme*, 230.

⁷⁷ Nizamülmülk, *Siyâsetnâme*, 230-231.

⁷⁸ Bk. Nesefî, *el-Kand*, 1/738-742.

dir. Onun 360/970 senesinden önce Nesef kadılığı yaptığı ifade edilmektedir. Tus ve Tirmiz kadılığı yaptığı da aktarılmaktadır.⁷⁹ Daha sonra Buhara'ya göçmüş ve burada vefat etmiştir.⁸⁰ O, döneminde Horasan'da Zâhiri mezhebi fakihi olarak tanınmıştır. Irak, Mısır'a hadis dinlemek için seyahat etmiş, Mısır'da Hanefi fakih Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed et-Tahavi'nin meclisine katılmıştır. Kendisinden yine Hanefi mezhebine mensup meşhur tarihçi ve muhaddis Müstağfirî hadis rivayet etmiştir.⁸¹ Ancak Ebü'l-Kâsım'ın Zâhiri anlayış içerisindeki yeri ve Horasan ve Mâverâünnehir'deki faaliyetlerine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Ebû Ya'lâ'dan sonra Nesef'te Zâhiriliğin durumuna dair kayda değer bir malumat yoktur. Ancak onun seçkin ashabından birisi olarak Ebû Ya'lâ Abdülmü'min b. Abdülmecid (öl. 360/970'den sonra) isimli bir şahıstan bahsedilmektedir. Hocası Ebû Ya'lâ'nın hadis dersine Abdülmü'min b. Abdülmecid hazır olmadan başlamadığı ifade edilmektedir. Semerkand ve Nesef'te saygı duyulan bir âlim olduğu anlaşılan Abdülmü'min b. Abdülmecid hac yolculuğuna çıktığında beraberinde dihkân Ebül-kasım Ahmed b. Cebrail de bulunmaktaydı. Meşhur tarihçi İdrisî kendisinden rivayette bulunmuştur. O, Abdülmü'min b. Halef'in dayısı Buharalı Zâhiri âlim Ahmed b. Muhammed el-Acennesî ile görüşmüş ve ondan rivayette bulunmuştur.⁸² Bu malumat bize, 4. yüzyılın ortasından sonraya kadar, Nesef ve Buhâra'da Zâhiri âlimlerin halk ve yöneticiler nezdinde saygın bir konumda olduklarını göstermektedir.

Sonuç

Zâhirilikle ilgili çalışmalar çoğunlukla İbn Hazm üzerinden, coğrafya olarak Bağdat ve Endülüs merkeze alınarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmaların bu çerçevede kalması, muhtemelen konuya dair klasiklerin İslam topraklarının daha çok batısında olan biteni kayıt altına alması ve İslam'ın Çin sınırına kadar dayanan geniş topraklarındaki gelişmelerin gözden uzak kalması ile ilgilidir. Bu duruma Zâhiriliğin süreçte görmezden gelinmesini de eklemek doğru olacaktır. Oysa mezhebin kurucusu Dâvûd b. Ali Horasan'ın önemli bir merkezi olan Nişabur'da fikirleri olgunlaşmış ehl-i hadis çevreye mensup bir âlim-

⁷⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 26/577.

⁸⁰ Nesefî, *el-Kand*, 1/783.

⁸¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 5/294-295; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb*, 1/487; Ebû Bekr Muînüddîn (Muhibbüddîn) Muhammed İbn Nukta, *Tekmiletü'l-ikmâl*, thk. Abdülkayyum Abdürab en-Nebi (Câmiatü Ümmü'l-Kurâ: Suudi Arabistan, 1997), 2/589.

⁸² Nesefî, *el-Kand*, 1/742.

dir. Dâvûd b. Ali'nin yaşadığı dönem hadis literatürünün gelişmesinin yanında, bu birikimin belli bir disiplin ve sistem dâhilinde inşasının da gerçekleştiği bir sürece tekabül etmektedir. Zâhiriliği ortaya çıkartan arka planın yanında farklı dinî anlayışlar da hesaba katılmalıdır. Nişabur o dönemde hem ehl-i re'y hem de mistik düşünceye sahip Kerrâmiyye'nin güçlü temsilinin olduğu bir şehirdir. Dolayısıyla Dâvûd b. Ali'nin, diğer ehl-i hadisi geride bırakacak derecede rey karşıtlığında zirveyi temsil etmesinde ve dinin zâhirine tutunmasında Kerrâmiyye'nin güçlü temsilinin etkisi de hesaba katılmalıdır. Onun rey karşıtlığı ve zâhire dayanması daha o hayatta iken, Mâverâünnehir'de yankı bulmuştur. Malum olduğu üzere, Mâverâünnehir ehl-i re'y olan Hanefilerin "kalesi" konumunda olan bir bölgedir. Muhtemelen zaten rey karşıtı olan bir grup ehl-i hadîs için Dâvûd b. Ali'nin fikirleri dikkat çekici olmuştur. Bundan dolayı olsa gerek, Ebu Muhammed Ahmed b. Muhammed el-Acennesî Buhâra'dan Bağdat'a giderek bizzat Dâvûd b. Ali'den mezhebe dair kitapları edinmiştir. Bir sonraki nesil Zâhiriliğin temsilcisi olarak, Acennesî'nin de yeğeni ve Nesef'te meşhur bir aileye mensup Ebû Ya'lâ Abdülmü'min b. Halef dikkat çekmektedir. Nesef halkının saygı duyduğu kanaat önderi bir âlim profilinde olan Ebû Ya'lâ da Zâhiriliğe dair kitapları Bağdat'a giderek Dâvûd b. Ali'nin oğlu Ebû Bekir Muhammed b. Dâvûd'dan almıştır. Ebû Ya'lâ, zâhirî düşünceye sahip bir âlim olarak, yaşadığı bölgedeki Mu'tezilî ve İsmâilî/Bâtîni düşünceye karşı sert bir tavır aldığı anlaşılmaktadır. Onun özellikle İsmâilî muhaliflerine karşı sert tavrının sünni çevrelerde itibarının artmasına sebep olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Ya'lâ'nın öğrencisi, Abdülmü'min b. Abdülmecid gibi bir sonraki nesil ulemanın da bölgede halk ve yöneticilerin saygı duyduğu kimseler oldukları görülmektedir. Ayrıntılarına henüz vakıf olunamasa da, İslam'ın batı topraklarında 3/9. yüzyılın ortasından itibaren ve 4/10. yüzyılda güçlü bir şekilde temsil edilen Zâhirî anlayışın, aynı dönemde, Mâverâünnehir'in Nesef ve Buhârâ gibi büyük merkezlerinde de temsil edildiği ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Aktepe, İshak Emin. "İmam Şâfiî'nin Ehl-i Kelâm ve Mâlikilere Karşı Hadis Savunusu", *Hadis Tetkikleri Dergisi*. VI/1, 2008, 111-133.
- Abdullah b. Ahmed, Ebû Abdurrahman. *es-Sünne*. thk. Muhammed b. Said b. Sâlim el-Kahtânî. Demmam: Dârü İbn Kayyim, 1986.
- Apaydın, H. Yunus "Zâhiriyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 31.10.2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zahiriyye>

- Avcu, Ali. *Horasan-Mâverâünnehir'de İsmâîlîlik*. Ankara: Asitan Kitap, 2014.
- Aybakan, Bilal. "Şâfiî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (Erişim 14.12.2022) <https://islamansiklopedisi.org.tr/safii>
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ali b. Sâbit el-Hatîb. *Târîhu Bağdâd*. thk. Doktor Beşşar Avvâd Maruf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn. *et-Tehzîb fî fikhî'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Adil Ahmed, Ali Muhammed. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye: yy., 1997.
- Ebû İd, Ârif Halil. *el-İmâm Dâvûd ez-Zâhirî ve eseruhû fî'l-fikhî'l-İslâmî*. Kuveyt: Dâru'l-Erkam, 1984.
- Fârisî, Muhammed İbrahim Said Hasen. *el-Hâfız Abdurrahmân b. Hırâş ve akvâluhû fî'l-cerh ve't-ta'dîl*. Amman: Ürdün Üniversitesi, Yüksek Öğretim Fakültesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Haccâc, Ahmet b. Muhammed b. *Ahbâru's-suyûh ve ahlâkihim*. thk. Amir Hasen Sabri Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2005.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-Büldân*. Beyrut: Darü Sadr, 1995.
- Herevî, Ebu İsmail Abdullah b. Muhammed. *Zemmü'l-keâm ve eh-lühû*. thk. Abdurrahman Abdülaziz. Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem; Medine, 1998.
- Hicrânî, Ebû Muhammed et-Tayyib. *Gilâdetü'n-nahr fî vefeyâti a'yânî'd-dehr*. thk. Bû Cüm'atü Mekkî ve Halid Zevârî. Riyad: Dârü'l-Minhâc, 2008.
- İbnü'l-Cevzî \Ebu'l-Ferec ۞ *Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin e't-Türki. Riyad: Dâru Hicr, 1988-1989.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Lisânü'l-Mizân*. thk. Abdülfettah Ebu Gudde. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd. *el-Usûl ve'l-furû'*. thk. İbn Hazm Abdülhak et-Türkmânî. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2011.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd. *el-İhkam fî usûli'l-ihkâm*. Beyrut: Darü'l-Âfâkülcedide, t.y..
- İbn Hibbân. Ebû Hâtim Muhammed. *es-Sikât*. Haydarabad: Dâiratü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973.
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed. *el-Lübâb fî teh-zîbi'l-ensâb*. Beyrut: Dârü Sadr, ty..

- İbnü'n- Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İbn Nukta, Ebû Bekr Muinüddîn (Muhibbüddin) Muhammed. *Tekmilatü'l-ikmâl*. thk. Abdülkayyum Abdürab en-Nebi. Câmîatü Ümmü'l-Kurâ: Suudi Arabistan, 1997.
- İbnü's-Sübki, Ebu Nasr Taceddin. *Tabakâtü's-şâfiyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed Tanahi. yy.: Hicr, 1992.
- İğde, Muhyettin. *Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İfav, 2016.
- İsferâyini, Ebü'l-Muzaffer İmâdüddîn Şâhfür b. Tâhir. *et-Tebîr fi'd-dîn ve temyîzi'l-firkati'n-nâciye*. thk. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1983.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Kutlu, Sönmez. *İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler-Hadis Taraftarlarının İman Anlayışı Bağlamında Bir Zihniyet Analizi*. Ankara: Kitâbiyât, 2002.
- Mahmûd, Ahmed Bukayr, *el-Medresetü'z-Zâhiriyye bi'l-meşrik ve'l-mağrib*. Beyrut: Dârü'l-Küteybe, 1990.
- Massignon, Louis. *Sur Essai Les Origines Du Lexique Technique De La Mistique Musulmane*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1922.
- Merzûk b. Hiyâs, *Nisbetün ve Mensûbun*, (yy.: yy, 2014).
- Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlîm*. Leiden, Beyrut ve Kahire: Dâru Sadr ve Mektebetü Medbûli, 1991.
- Makdisî, George. "Şafî'nin Hukuki Teoloji Anlayışı: Usûl-i Fıkhın Kökenleri ve Önemi", *Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şafî'nin Rolü*. der. M. Hayri Kırbasoğlu. çev: Sami Erdem. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed. *el-Kand fi zikri ulemâi Semerkand*. thk. Muhammed Yahya İsmail ve Mühenned Yahya İsmail. İstanbul: Haşimi Yayınları, 2021.
- Nizamülmülk, Ebû Ali Kıvâmüddîn (Gıyâsüddeve, Şemsülmille) Hasen b. Ali et-Tûsi. *Siyâsetnâme*. çev: Nurettin Bayburtlugil, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.

- Rudolph, Ulrich. *Mâturîdî-Semerkant'ta Ehl-i Sünnet Kelâmı*, çev. Özcan Taşcı. İstanbul: Litera Yayınları, 2016.
- Safedî, Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. Ahmed el-Arnaud ve Türki Mustafa. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâs, 2000.
- Schacht, Joseph. *İslâm Hukukuna Giriş*. çev: Mehmet Dağ vd.. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1997.
- Sem'ânî. Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahya. Meclisü Haydarabad: Dairatülmearif, 1962.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. Beyrut: Dârü'l-Fikr. 1990.
- Şaşa, Mehmet. *Kelâm'da Müteşâbihler Haberi Sıfatlar Ekseninde Mukayeseli Bir İnceleme*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2022.
- Şirâzi, Ebu İshak İbrahim *Tabakâtü'l-fukâhâ'*, thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dârü'r-Râidi'l-Arabî, 1970.
- Tan, Muzaffer. *Haşşâşiliğin Tarihsel Arka Planı- İsmâilî Davet Yapılanması*. Ankara: Maarif Mektepleri, 2017.
- Tan, Oğuzhan. "Kökeni Oluşumu ve Algılanışı Bakımından İbn Hazm Öncesinde Zâhirîlik". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 51:2(2010), 137-166.
- Toru, Ümit. *İslâm Düşüncesinin İlk Akılcılarından Cehm b. Safvân ve Cehmiyye*. Ankara: Sonçağ Yayıncılık, 2022.
- Türkan, Mustafa. *Dâvûd ez-Zâhirî: Doktrini ve İslâm Hukukuna Katkıları*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Türkan, Mustafa. "İki Zâhirî İmam Dâvûd ez-Zâhirî ve İbn Hazm'ın İbâdetler Fıkhına Dair İhtilafları", *İlahiyat Tetkikleri Dergisi/* 51 (Haziran 2019), 235-258.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Lafziyye". (Erişim, 08.01.2023). *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/lafziyye>
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyer-i a'lâmi'n-nübelâ'*. Dârü'l-Hadîs, 2006.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm*. thk. Ömer Abdüsselam et-Tedmürî. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-Arabî, 1994.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezhîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Ganim Abbas Ganim ve Mecdi es-Seyyid Emin. y.y.: el-Faruk el-Hadise, t.y.

Extented Summary

Zāhirīyyah is a fiqh sect that has distinguished itself in Islamic thought with its unique method. Fiqh sects are not structures that have emerged for purely practical purposes or reasons. Socio-political and creed motives have always been shaping, both in their existence and development processes. Like other sects existed in Islamic thought, Zāhirīyyah is not independent from these factors. Although it has distinguished itself mostly in terms of fiqh, it has adopted a unique method in the field of theology, as well.

Zāhirīyyah is a school that emerged in the tradition of the ahl-e hadīth. The characteristic of this sect is that it represents the main opposition part of ahl-e hadīth towards ahl-e ra'y. As it is known, the origin of the issue is based on the division of the ahl-e ra'y, which also includes reason in the solution of problems, with the understanding of the works of the ahl-e hadīth. On the side of ahl-e hadīth of this struggle, together with the founder of Zāhirīyyah, Dāwūd b. 'Alī', he reached the peak of that opposition.

The literal method of the Zāhirīs and their insistence on the opposition of qiyās against the attitudes of the fuqahā on qiyās were met with reactions from other schools. The fact that they did not compromise on these methods also prevented them from renewing themselves and reduced their acceptance in the society. Over time, the followers of the sect have decreased and its rich literature has been ignored. As a result, the sect was disappeared. Today, Zāhirī thought is mainly understood through the works of Ibn Ḥazm. However, the sect has a history and accumulation before Ibn Ḥazm. The founding name of the Zāhirī sect Dāwūd b. 'Alī', his followers and his development and effects in Islamic thought and geography have not comprehensively researched yet. As far as we can reach, the studies on the subject are generally related to the field of fiqh. In these studies, the geography of the sect and its representatives are also mentioned. The information here is that the sect is mostly in the western lands of Islam, centered in Baghdad and in Andalusia. There is hardly information about the existence of the sect in the east. This information is generally limited to the fact that a representative of sectarian scholars lived in Khorasan, without giving any city name. Whereas 3rd/9th and 4th/10th centuries, the most beautiful examples of Islamic thought were emerging in a wide geography such as Khorasan and Transoxiana. The founder of Zāhirīyyah was Dāwūd b. 'Alī' also resided in Nīshāpūr, in the same period and geography, and matured his thoughts in the scientific basin here. Therefore, his understanding of religion, like all other understandings, was shaped in the socio-cultural environment in which he lived. In this context, it is absolutely necessary to mention the influence of Karrāmiyya sect on him.

Because Karrāmiyya may be one of the factors that carried him to a higher point in the thought that religion should be understood in terms of appearance, compared to general ahl-e hadith thought. It is a well-known fact that Ḥanafīyya has been decisive in the Islamization of Khorasan and in the following period, especially in Transoxiana, starting from the period when Abū Ḥanīfa was still alive. In the region up to the Chinese border, Muslim Arabs and Islamized peoples were waging a common struggle against non-Muslim communities, relatively far from the intense sectarian debates in cities such as Baghdad and Basra in the west. Although the Ḥanafīs, who are also called ahl-e ra'y in the region, are demographically dominant, during the 3rd/9th century, they were in a more disadvantaged position politically in regions such as Marv and Nīshāpūr, which were located in the west compared to Transoxiana. It is understood that the Tahirī palace, which was the ruler of the region, was closer to the ahl-e hadīth scholars. Tahirī administration also preferred not to stay close to the Ḥanafīs who had the idea of irjā. Tahirī leader Abdullah b. Tahir (d.230/844) had the same opinions as the anti-religious ahl-e hadīth ulama in Nīshāpūr regarding the "Murji'a". When looked carefully, it will be seen that Murji'a, who has taken a stand, is the Karrāmis who have a strong representation in Nīshāpūr. Because in Herat, Marv and Nīshāpūr, the majority of Ḥanafī people who were ahl-e ra'y at that time, and the majority who had the idea of irjā, were Karrāmis.

The founder of Karrāmiyya is Muḥammad b. Karrām, who lived in Nīshāpūr for a long time and was an influential figure there. He faced opposition from the ahl-e hadīth, and he was imprisoned for years by the order of Ṭāhir b. Abdullah in 243/857. It is stated that he was punished in this way because he said he was inspired. Apparently, the mystical aspects of Muḥammad b. Karrām and her followers faced the reaction of the ahl-e hadīth, who were sensitive about the literal understanding of religion. Considering that Muḥammad b. Karrām was residing in Nīshāpūr during his activities, the stance of Dāwūd b. 'Alī' against mystical understanding should also be taken into account, in the background of the emergence of Zāhirīyyah. According to the narration of Dāwūd b. 'Alī', it is stated that Ebu Muṭī' Makhūl b. el-Faḍl en-Nasafī (d.318/930) was a member of Karrāmiyya. Although we do not know the details, it is understood that opposing religious understandings are in contact, as in the example of Nīshāpūr.

It is understood that Dāwūd b. 'Alī's understanding of rejecting the ra'y found a response in the region while he was still alive. As it is known, Transoxiana is a region that is the "fortress" of the Ḥanafīs, who are the ahl-e ra'y. For a group of ahl-e hadīth that were probably already anti-ra'y, Dāwūd b. 'Alī's ideas were remarkable. It must be

because of this that Abu Muḥammad Aḥmad b Muḥammad al-‘Acannasī went to Baghdad from Bukhara and obtained books on the sect from Dāwūd b. ‘Alī' himself. As the representative of the next generation of Zāhiriyyah, Abu Ya'lā Abd al-Mu'min b. Khalaf, nephew of al-‘Acannasī and a member of a famous family in Nasaf, draws attention. Abu Ya'lā, who is in the profile of a scholar and opinion leader respected by the people of Nasaf, went to Baghdad for his books on Zāhiriyyah, and got it from Dāwūd b. ‘Alī's son, Abu Bakr Muḥammad b. Dāwūd. It is understood that Abu Ya'lā, as a scholar with an outward thought, took a harsh stance against the Mu'tazilite and Ismā'īlī thought in the region where he lived. It is understood that his harsh attitude especially towards Ismā'īlī opponents caused his prestige to be increased among Sunnī circles. It is seen that the next generation of 'ulamā, such as Abu Ya'lā's disciple, Abd al-Mu'min b. Abd al-Macīd, are also people respected by the people and rulers in the region. Although the details are not yet known, it is revealed that the Zāhiri understanding, which was strongly represented in the western lands of Islam from the middle of the 3rd/9th century and in the 4th/10th century, was also represented in the great centers of Transoxiana, such as Nasaf and Bukhara.